

Reformatorisch Staatkundig Verbond? Over de samenwerking tussen SGP, GPV en RPF (1975-2000)

Joop Hippe en Gerrit Voerman

De ‘jaren zestig’ hebben belangrijke gevolgen gehad voor het Nederlandse partijstelsel. De krachtsverhoudingen tussen de gevestigde partijen raakten verstoord door de opkomst van de ‘zwevende kiezer’ en de intrede van nieuwe partijen. Ontzuiling, secularisering en individualisering beïnvloedden het traditionele politieke gedachtegoed. Dit veranderingsproces leidde onder andere tot een tweetal partijpolitieke fusies. In 1980 gingen de Katholieke Volkspartij (KVP), Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Christelijk-Historische Unie (CHU) op in het CDA; tien jaar later smolten de Communistische Partij van Nederland (CPN), Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), Politieke Partij Radikalen (PPR) en Evangelische Volkspartij (EVP) samen tot GroenLinks. Door de dreigende teloorgang van vertrouwde (machts)posities verkozen zij fusie en opheffing van de eigen organisatie boven een zelfstandig, wellicht kwijnend voortbestaan. Ideologische toenadering en electorale samenwerking tussen de betrokken partijen gingen aan dit besluit vooraf.

Weer tien jaar later, in 2000, besloten het GPV en de RPF tot een politieke fusie, die als naam ChristenUnie kreeg, in 2003 gevolgd door hun organisatorische samensmelting. In deze bijdrage zal worden beschreven hoe en tegen welke achtergrond de toenadering tussen Verbond en Federatie sinds de oprichting van deze partij in 1975 op ideologisch niveau en in de praktische politiek tot 2000 vorm kreeg.¹ Daarbij zal ook de positie van de SGP ten opzichte van GPV en RPF aan de orde komen en de vraag worden beantwoord waarom de staatkundig-gereformeerden niet in aanmerking kwamen – en wilden komen – om zich bij de fusie aan te sluiten. Eerst worden de ideologische overeenkomsten en verschillen tussen SGP, GPV en RPF in kaart gebracht. Daarna volgt een overzicht van hun standpunten ten aanzien van (electorale) samenwerking en van de mate waarin deze zich heeft voorgedaan.

Ideologische overeenkomsten en verschillen

Verhouding tussen kerk en staat

Voor christelijke partijen is de verhouding tussen kerk en staat een belangrijk thema. De opvattingen van GPV en RPF ten aanzien van dit punt verschilden onderling nauwelijks, maar des te meer met het standpunt van de SGP, met name wat betreft de geestelijke vrijheid.² Blijkens het eerste artikel van haar beginselprogramma staat de SGP voor de handhaving van het onverkorte artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, dat handelt over het ambt van de overheid. Het gaat hier om een zinsnede die in 1905 door de synode van de Gereformeerde Kerken is geschrapt. Uit deze zinsnede leidt de SGP af dat ‘het weren en uitroeien van afgoderij en valse godsdienst’ een taak van de overheid is. Godsdienstvrijheid en andere vrijheden die daarmee samenhangen zijn voor de SGP dan ook niet aanvaardbaar. In het verleden werd daarbij vooral gesproken over een verbod van de rooms-katholieke mis en van uitingen van pantheïsme, deïsme en atheïsme.³

Gaandeweg heeft het benadrukken van deze specifieke overheidstaak binnen het SGP-gedachtegoed aan belang verloren, waarbij vooral de mildere houding jegens het rooms-katholicisme opviel.⁴ Dit neemt niet weg dat de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging als een grondrecht waarop iedere burger zich tegenover de overheid kan beroepen, voor de SGP onaanvaardbaar bleef. Ook in het laatste, van 2000 daterende, beginselprogramma van de partij wordt nog van de overheid verlangd dat zij ‘ongeloofspropaganda, valse religies en anti-christelijke ideologieën’ uit het openbare leven weert.⁵ In dit verband wordt ook wel gesproken van de theocratische opvattingen van de SGP.⁶

Het GPV en de RPF daarentegen aanvaardden het grondrecht van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging wel. Ook waren zij – in tegenstelling tot de SGP – voorstander van de vrijheid van onderwijs, inclusief de financiële gelijkstelling van de verschillende levensbeschouwelijke en pedagogische richtingen. De staatkundig-gereformeerden menen daarentegen dat al het onderwijs overeenkomstig Gods Woord moet zijn.

Positie van de vrouw

Ook wat betreft de politieke participatie van de vrouw nam de SGP ten opzichte van de RPF en het GPV een aparte plaats in.⁷ Het is het enige verschilpunt tussen de drie partijen dat in de loop der tijd steeds sterker als zodanig gevoeld werd, wat ook gevolgen had voor de onderlinge samenwerking. De afwijkende positie van de SGP vloeide voort uit haar visie op de man-vrouwverhouding in het algemeen. Uitgaande van het boek *Genesis* en brieven van de apostel Paulus meent de SGP dat de man boven de vrouw is gesteld. Van de vrouw wordt onderdanigheid verwacht. Dit geldt niet alleen binnen de christelijke gemeente en het huwelijk, maar bij alle verbanden van het leven. Vooral dat laatste onderscheidt de SGP van

de andere christelijke partijen. Op het politieke terrein betekent dit volgens de SGP dat het regeerambt aan de vrouw niet toekomt.

In de jaren negentig van de vorige eeuw kende de SGP heftige interne discussies over de positie van de vrouw in de politiek. In 1993 sprak de algemene vergadering nadrukkelijk uit dat vrouwen het regeerambt niet toekwam – hetgeen onder meer inhield dat vrouwen geen lid van de partij en geen volksvertegenwoordiger konden worden. In januari 1996 besloten vertegenwoordigers van de kiesverenigingen (afdelingen) met 356 tegen 167 stemmen het buitengewoon lidmaatschap voor vrouwen in te stellen. Zij mochten echter geen bestuursfunctie in de partij vervullen, niet deelnemen aan stemmingen in de partij, niet naar hogere partijvergaderingen worden afgevaardigd noch kandidaat worden gesteld voor vertegenwoordigende lichamen, zoals enkele jaren eerder ook al was bepaald. Pas in 2006 zou dit ten dele worden aangepast.

Het GPV en de RPF interpreteerden de bijbelse gegevens voor de politieke participatie van de vrouw geheel anders dan de staatkundig-gereformeerden. Beide partijen hadden geen enkele moeite met de vormen van politieke activiteit van vrouwen waarover de SGP struikelde.

Belijdenis

Bevonden het GPV en de RPF zich in elkaars gezelschap met betrekking tot de geestelijke vrijheid en de politieke rol van de vrouw, hun standpunten liepen uiteen aangaande de plaats van de belijdenis in hun grondslag. Zowel de SGP als het GPV had de ‘Drie Formulieren van Enigheid’ (de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Dordtse Leerregels) voluit in het grondslagartikel van hun statuten opgenomen. Bij de RPF lag dat anders. In haar statuten werd bepaald dat zij als enige norm aanvaardt ‘...het onfeilbare en gezaghebbende Woord van God zoals ten aanzien daarvan ook beleden wordt in de Drie Formulieren van Enigheid’. Deze nogal vage formulering met betrekking tot de belijdenisgeschriften was duidelijk het gevolg van een compromis tussen de verschillende groeperingen die de RPF hadden gesticht.⁸ Daarbij kwam dat de partij zich ook richtte op de verschillende ‘vrije’ groepen (evangelischen), die de Drie Formulieren van Enigheid op onderdelen of in hun geheel afwezen.

Door het GPV en de SGP werd in de eerste helft van de jaren tachtig naar voren gebracht dat de RPF met deze grondslagformulering eigenlijk bedoelde dat voor haar de Drie Formulieren van Enigheid alleen van belang waren waar zij aangeven dat de Bijbel als het Woord van God onfeilbaar en gezaghebbend is – dat wil zeggen: alleen de artikelen 2 tot en met 6 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB).⁹ RPF-partijleider Meindert Leerling ontkende dit. Samen met partijvoorzitter Piet Langerling poneerde hij dat het wel degelijk om alle drie de Formulieren ging, maar dat niet alle artikelen daaruit politiek relevant zijn – zoals de belijdenis over de kinderdoop.¹⁰ Met name het GPV bestreed deze opvatting krachtig.¹¹

In 1985 verduidelijkte de RPF haar standpunt. Op voorstel van een ingestelde grondslagcommissie wees de Federatieraad unaniem de interpretatie af dat het de partij alleen zou gaan om de vijf artikelen van de NGB. Voorts werd vastgesteld dat de federatiegrondslag een 'minimum-grondslag' was. Het ging de RPF om de Drie Formulieren van Enigheid *voor zover* zij politiek relevant zijn, niet bedoeld werd te zeggen: de Drie Formulieren van Enigheid *zijn* politiek relevant. Anderzijds constateerde de commissie ook dat niet in alle opzichten van tevoren is vast te stellen wat in de Heilige Schrift en de belijdenisgeschriften politiek relevant is. Zij gaf ook geen voorbeelden van politiek niet relevante belijdenisbepalingen, zoals Leerling en Langer wél deden.¹² Theo Haasdijk, destijds medewerker van het wetenschappelijk bureau van het GPV, wees er bovendien op dat het verschil in grondslag nauwelijks te vertalen was in concrete politieke verschillen.¹³

Reformatorisch grondmotief

In haar grondslag sprak de RPF ook uit dat zij zich wilde laten leiden door het 'reformatorisch grondmotief' van schepping, zondeval en verlossing door Jezus Christus. Dit leerstuk is een bestanddeel van de reformatorische wijsbegeerte, zoals die door de gereformeerde filosoof Herman Dooyeweerd is uitgewerkt. Binnen het GPV werd over de waarde van de reformatorische wijsbegeerte verschillend geoordeeld, maar het reformatorisch grondmotief als onderdeel van de grondslag van een christelijke politieke partij achtte het Verbond bepaald niet wenselijk.¹⁴ De SGP toonde nooit affiniteit met de reformatorische wijsbegeerte.

De hiervoor genoemde grondslagcommissie van de RPF had trouwens het belang van het reformatorisch grondmotief ook gerelativeerd. Het plaatste dit leerstuk in de grondslag uitdrukkelijk op de derde plaats, na de Bijbel en de belijdenisgeschriften; in de terminologie van de commissie staat het 'als het ware binnen de omheining [...] van Schrift en Confessie'.¹⁵

Kerk

Verkeerde het GPV bij de hierboven besproken ideologische kwesties altijd in het gezelschap van hetzij de RPF, hetzij de SGP, inzake de relatie tussen het kerk- en partijlidmaatschap stond het Verbond lange tijd geheel alleen. Tot 1993 weerde het GPV in de praktijk iedereen die niet lid was van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). In de Nederlandse Geloofsbelijdenis (artikel 27-29) worden alle 'ware christgelovigen' opgeroepen zich door Christus te laten vergaderen tot Zijn ene kerk door zich daarbij te voegen. Als men de belijdenis als grondslag ernstig neemt, was het volgens het GPV verwerpelijk om tot politieke eenheid te komen maar zich bij de kerkelijke gescheidenheid neer te leggen.¹⁶ Bovendien bestond onder vrijgemaakt-gereformeerden de opvatting dat hun kerk de 'ware' kerk was, waarbij men zich moest aansluiten.¹⁷

De betekenis van de kerk voor de politiek zocht het GPV ook nog in een andere richting. Een christen staat op elk levensterrein onder het beslag van Schrift en Belijdenis. De Woordbediening op zondag is de voedingsbron voor het functioneren op de diverse levensterreinen door de week. Het is daarom voor het handhaven van de grondslag en eenheid van een christelijke politieke partij van het grootste belang dat de leden zondags dezelfde zuivere Woordverkondiging horen in de kerk, die verder ook de noodzakelijke tucht uitoefent.¹⁸

Toch is het GPV formeel nooit geheel gesloten geweest voor niet-vrijgemaakt-gereformeerden. Wel bepaalden de statuten sinds 1962 dat een lid van de Centrale Verbondsraad (CVR) – het dagelijks bestuur van het Verbond – en de Generale Verbondsraad (GVR) – het algemeen bestuur – belijdend lid van een van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) diende te zijn. Een aantal plaatselijke politieke verenigingen – die bevoegd waren inzake het toelatingsbeleid – nam deze bepaling als voorwaarde voor het lidmaatschap in de eigen statuten op. Hoewel dus niet alle aangesloten kiesverenigingen dit deden, was feitelijk het GPV toch een partij van vrijgemaakt-gereformeerden.

Hoewel er vanaf zijn ontstaan binnen het GPV over het toelatingsbeleid is gediscussieerd, trad dit vraagstuk aan het einde van de jaren tachtig scherper naar voren. In de eerste plaats hing dit samen met het succes van het Verbond bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1989, toen duidelijk bleek dat het kiezerscorps van het GPV breder was dan het vrijgemaakt-gereformeerde volksdeel. Daarnaast speelde mee dat ook in andere vrijgemaakte organisaties de mogelijkheid van een ruimer toelatingsbeleid op de agenda kwam. Uiteindelijk besloot de algemene vergadering van het GPV in april 1993 met een driekwart meerderheid de statutaire bepaling te schrappen dat leden van de CVR en de GVR moesten behoren tot een vrijgemaakt-gereformeerde kerk. Plaatselijke en provinciale verbanden werden aangeraden om soortgelijke bepalingen ten aanzien van het lidmaatschap eveneens te annuleren. Het GPV moest openstaan voor allen die grondslag, doel en program onderschreven en op basis van de grondslag ook blijk gaven van een openlijk nastreven van kerkelijke eenheid.¹⁹ Er gingen trouwens in die tijd binnen het Verbond ook stemmen op die het onderschrijven van grondslag, doel en programma al voldoende vonden voor toelating en niet meer spraken over het streven naar kerkelijke eenheid.²⁰ Hierdoor zouden – in tegenstelling tot het nu genomen besluit – gereformeerden uit alle kerken voor toelating tot het GPV in aanmerking kunnen komen.²¹

Ofschoon de SGP zich ook regelmatig stoorde aan de ‘exclusieve’ opstelling van het GPV, was het al dan niet kerkelijk gebonden zijn van het Verbond vooral van belang voor zijn relatie met de RPF. Vele leden van de Federatie hadden de gesloten deuren van het Verbond immers zelf aan den lijve ervaren.²²

Cultuuropdracht

Het GPV vond de RPF en de SGP ook tegenover zich met betrekking tot de cultuuropdracht. Dit leerstuk nam in het gedachtegoed van het GPV een centrale plaats in. Het richtlijnenprogramma van het Verbond leerde dat God aan alle burgers, zowel afzonderlijk als in de samenlevingsverbanden, de taak had gegeven het land te beheren en te ontwikkelen. De eigen taak van de overheid als hoofd van de openbare samenleving is om in alle publieke aangelegenheden die voorzieningen te treffen die nodig zijn om deze beheers- en ontwikkelingstaak mogelijk te maken. Het uiteindelijke doel daarbij is het bewijzen van eer aan God.

De notie van de cultuuropdracht – en zeker de wijze waarop Bart Verbrugh, van 1977 tot 1981 partijleider van het GPV, deze uitwerkte – heeft duidelijk kritiek van de beide andere partijen opgeroepen.²³ Voor de SGP hield het idee van de cultuuropdracht te veel activisme en optimisme in en zou het gemakkelijk tot een te ruime opvatting van de overheidstaak leiden.²⁴ Ook de RPF voerde het bezwaar van cultuuroptimisme aan. André Rouvoet – van 1989 tot 1994 directeur van de Marnix van St. Aldegonde Stichting, het wetenschappelijk bureau van de RPF – meende dat de cultuuropdracht als centrale norm voor de overheid niet specifiek genoeg was. De cultuuropdracht gold immers ook voor de burgers en hun samenlevingsverbanden. Het gevaar van de GPV-opvatting was, aldus Rouvoet, dat dat laatste aspect uit het oog werd verloren.²⁵ Hij wees erop dat aan de RPF-norm voor het overheidshandelen – de ‘publieke gerechtigheid’ – deze bezwaren niet kleefden, omdat het daarin om de gerechtigheid op het terrein van de staat ging.

Soevereiniteit in eigen kring

De leer van de ‘soevereiniteit in eigen kring’ vormde de basis van de maatschappijvisie van de RPF, inclusief de rol van de staat in het maatschappelijk leven. Hierin onderscheidde zij zich van de beide andere partijen. De leer houdt in dat de verschillende sociale verbanden – zoals staat, kerk, gezin en school – direct afhankelijk van en gehoorzaam aan God zijn. De sociale verbanden moeten elkaar de vrijheid en ruimte laten om op hun eigen wijze aan hun opdracht te voldoen. Het GPV heeft altijd zeer terughoudend tegenover dit leerstuk gestaan. Het zou de positie van de kerk relativeren door haar op hetzelfde niveau als de andere maatschappelijke verbanden te plaatsen.²⁶

De SGP beriep zich aanvankelijk op de leer van de soevereiniteit in eigen kring om aan het toenemend overheidsoptreden een halt toe te roepen.²⁷ Later werden ook hier bezwaren aangevoerd. Niet alleen zou een goede bijbelse fundering ontbreken, maar ook werden in de leer niet concreet de grenzen van de verschillende verbanden aangewezen – bezwaren die het GPV overigens ook aanvoerde. Verder leidde de leer weliswaar terecht tot een terughoudende instelling ten aanzien van de bevoegdheden van de staat, maar strookte deze beslist niet met de specifieke SGP-visie op de taak van de overheid tegenover de kerk.²⁸

De scherpe kantjes van de verschillen tussen de RPF enerzijds en het GPV en de SGP anderzijds op dit punt werden aan het begin van de jaren negentig wat weggeveild. Rouvoet hield het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring in 1992 tegen het licht en kwam tot de conclusie dat beter van het beginsel van de 'onderscheiden ambten en verantwoordelijkheden' kon worden gesproken.²⁹ Voor hoofdredacteur Jurn de Vries van het *Nederlands Dagblad* (GPV) was deze herijking destijds mede aanleiding om te schrijven dat het verschil tussen zijn partij en de RPF aangaande de grondvragen van de christelijke staatsvisie niet groot meer was.³⁰ In 1988 meende RPF-senator Egbert Schuurman trouwens al dat Kars Veling – die in 1991 lid zou worden van de Eerste Kamer voor het GPV – met zijn publikatie *De dienst van de overheid* de RPF en het GPV in hun visie op de overheid dichter bij elkaar had gebracht, niet alleen door datgene wat hij over de soevereiniteit in eigen kring schreef, maar ook omdat hij meer terughoudendheid dan Verbrugh betrachtte ten aanzien van de rol van de overheid in het kader van de cultuuropdracht.³¹

Deze wederzijdse toenadering tussen het GPV en de RPF bleek nog duidelijker op het niveau van de concrete politieke standpunten. Van GPV-zijde werd erop gewezen dat de RPF politiek naar het Verbond was toegegroeid. Volgens de al genoemde Haasdijk was de RPF op economisch terrein voorheen rechtser dan het GPV, maar de verkiezingsprogramma's en het stemgedrag in het parlement lieten in 1989 geen duidelijke verschillen meer zien.³² Anderen constateerden een vergelijkbare ontwikkeling bij de SGP. In de politieke praktijk accepteerde deze partij – evenals de RPF – geleidelijk aan een grotere overheidsinvloed in het sociaaleconomische leven.³³ Anderzijds stelde de politicoloog Johan Weggeman op basis van een onderzoek van de verkiezingsprogramma's van GPV, RPF en SGP in de periode 1977-1994 dat van een eenduidige programmatische toenadering tussen de drie partijen niet gesproken mag worden. 'De veranderingen in de standpunten roepen zelfs eerder een beeld van divergentie dan van convergentie op.'³⁴

Overige verschilpunten

Er waren samenhangend met het specifieke geestelijke klimaat van de SGP nog een aantal punten waarop deze partij zich onderscheidde van GPV en RPF. Het belangrijkste was wel het feit dat de staatkundig-gereformeerden geen gebruikmaakten van radio en televisie voor het uitdragen van de eigen opvattingen (de uitzendingen voor politieke partijen) en ook niet meewerkten aan gewone radio- en televisieprogramma's.

Wat betreft de verhouding tussen het GPV en de RPF kan nog gewezen worden op de grote nadruk die het Verbond altijd legde op het *politieke* ambt. De christen-politicus kon aan zijn geloofsovertuiging uiting geven, maar dat moest wel afgestemd zijn op de eisen en mogelijkheden van het ambt dat hij vervulde. Bij de RPF was het getuigen sterker aanwezig, zij het dat dit misschien wat gebonden was aan bepaalde personen, zoals fractievoorzitter Leerling.³⁵

Tussenbalans

In hoeverre vormden deze verschillen tussen GPV, SGP en RPF tegen het einde van de jaren negentig een belemmering voor een fusie? Wat direct opvalt is dat de SGP zich met haar opvattingen over de politieke participatie van de vrouw en over de geestelijke vrijheid op een eiland bevond en daarmee ver verwijderd was van het GPV en de RPF. Deze twee standpunten maakten een fusie tussen de drie protestantse partijen de facto onmogelijk. Verder betekende de afwijzing van het gebruik van radio en televisie door de SGP eveneens een behoorlijk obstakel, evenals het specifieke geestelijke klimaat van de partij.

Tussen het GPV en de RPF vormden de status van de belijdenis en de politieke relevantie van het kerklidmaatschap lange tijd de belangrijkste scheidende factoren. Elders in deze bundel wordt meer in detail aangetoond dat beide partijen, wat betreft de betekenis en het functioneren van de belijdenisgeschriften in de politiek, in de jaren negentig zeer sterk naar elkaar toegegroeid zijn.³⁶ Het zou niet juist zijn om hier nog van een hinderpaal voor een samengaan te spreken. Dat lag wat anders voor de relatie tussen het lidmaatschap van kerk en partij. Het was in 2000 voor het GPV nog altijd moeilijk te accepteren dat van een fusiepartij ook evangelische christenen, die de Drie Formulieren van Enigheid in het geheel niet of maar ten dele aanvaardden, lid konden zijn. Andersom zou de RPF nooit willen opgaan in een partij waarvan evangelische christenen geen lid konden worden. Andere hiervoor behandelde verschilpunten – zoals het reformatorisch grondmotief, de soevereiniteit in eigen kring en het cultuurmandaat – vormden geen beletsel voor een fusie.

Discussies over electorale samenwerking

De RPF, de SGP en het GPV verschilden sterk van elkaar in hun houding ten aanzien van onderlinge samenwerking. De RPF kon zonder meer als een principiële pleitbezorger worden getypeerd, de SGP als een pragmatisch voorstander. Bij het GPV zijn de principiële bezwaren altijd het sterkst geweest, maar sinds de jaren tachtig bleek ook deze partij tot (intensievere) samenwerking bereid.

De RPF streefde vanaf haar oprichting in 1975 statutair 'naar samenwerking met andere [...] politieke groeperingen, die evenals de RPF een beleid voorstaan op basis van Gods Woord'.³⁷ Haar eerste daad op dit vlak was de uitnodiging aan de SGP en het GPV om tot lijstverbinding te komen bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977. De Federatieraad van de RPF stelde daarbij dat de partij een 'zo nauw mogelijke samenwerking nastreeft van alle bijbelgetrouwe reformatorisch-christelijke krachten op politiek en maatschappelijk terrein'.³⁸ Regelmatig roerden prominente partijleden de federatie- of fusietrom. Zo bepleitte scheidend voorzitter Henk Visser in 1987 een 'Staatkundig Reformatorisch Verbond' en brak de burgemeester van Genemuiden, Jan Rietkerk, in 1992 een lans voor een 'Orthodox

Christelijke Alliantie'.³⁹ Zolang dit ideaal nog niet was verwezenlijkt, toonde de RPF zich een warm voorstander van samenwerking op allerlei terrein – niet alleen bij verkiezingen, maar ook tussen nevenorganisaties als de wetenschappelijke bureaus, bestuurdersverenigingen en kader- en scholingsinstellingen.

De SGP was van oudsher gehecht aan haar zelfstandigheid. In het interbellum werden de kiesverenigingen opgeroepen om geen lijstineenschuivingen met andere partijen aan te gaan.⁴⁰ Het instrument van lijstineenschuiving was lange tijd de enig mogelijke vorm van samenwerking bij gemeenteraadsverkiezingen. De samenwerkende partijen kwamen in zo'n geval met één lijst uit, waarbij de partijpolitieke herkomst van de kandidaten niet herkenbaar was.⁴¹

Deze richtlijn van de SGP om niet nauwer samen te werken werd overigens niet altijd strikt toegepast. De kiesverenigingen konden in bijzondere omstandigheden lijstineenschuivingen aangaan, wanneer de beginselen tenminste niet in het gedrang kwamen.⁴² In de jaren vijftig kwamen bij de gemeenteraadsverkiezingen dergelijke verbanden met de ARP en de CHU tot stand. Deze samenwerking stakte als gevolg van de toenadering tussen deze twee partijen en de KVP. 'De vorming van het CDA maakte een definitief einde aan deze samenwerking op lokaal niveau.'⁴³

In 1973 meende het hoofdbestuur van de SGP dat ondanks de principiële beperkingen samenwerking alleszins geoorloofd was, zeker 'in deze hoogst ernstige tijd van afval en ontkerkelijkheid, van zedelijke ontwrichting en terzijdestelling van gefundeerde normen'.⁴⁴ 'Valse eenheid' werd veroordeeld, maar 'ongeoorloofde gescheidenheid' evenzeer.⁴⁵ Kiesverenigingen kregen de ruimte om op dit punt hun eigen gang te gaan.⁴⁶ Binnen de SGP bestond echter ook een stroming die tégen samenwerking gekant was.⁴⁷ Later keerde met name de behoudende Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen zich tegen stembusallianties.⁴⁸

Zoals bij de meer soepele houding van de SGP ten aanzien van electorale coöperatie de interkerkelijkheid van de partij mede een rol zal hebben gespeeld, zo heeft het vrijwel exclusief vrijgemaakt-gereformeerde karakter van het GPV zijn starre opstelling ten aanzien hiervan beïnvloed. 'Ons standpunt, onze grondslag is exclusief', aldus Daniël Cornelis Haak, lid van de CVR in 1952. Lijstineenschuiving bij de gemeenteraadsverkiezingen was volgens hem niet geoorloofd. Hieruit zou 'ontegengesteld geestes-gemeenschap' spreken, waardoor het confessionele fundament van het GPV in het geding zou raken.⁴⁹

Na een lange periode waarin het GPV zich in zijn isolement koesterde, kwam aan het begin van de jaren zeventig de samenwerking hoog op de agenda te staan. De discussies over de invoering van een kiesdrempel voor de Tweede Kamer speelden hierbij een rol. Tegelijkertijd ging de SGP zich herbezinnen op de samenwerking met ARP en CHU, waarmee het GPV voor haar in beeld kwam. Vanaf dat moment zou het Verbond langdurig discussiëren over mogelijke en oorbare vormen van samenwerking.⁵⁰ Dit leidde tot grote interne verdeeldheid. Aanvankelijk had men weinig op met lijstineenschuiving – zoals al vermeld lange tijd de enig mogelijke samenwerkingsvariant bij gemeenteraadsverkiezingen –, omdat daarmee

de identiteit van het GPV zou vervagen. Anders stond het met het verbinden van de eigen GPV-kandidatenlijst met lijsten van andere partijen, een mogelijkheid die alleen bij de Staten- en Kamerverkiezingen bestond. Hierover werd binnen de partij veel positiever gedacht, zij het dat alleen de SGP daarvoor in aanmerking kwam.⁵¹ Bij de Kamerverkiezingen van 1977 werd dan ook tot een lijstverbinding met de SGP en – met tegenzin – de RPF besloten.

Het debat over samenwerking in het GPV bereikte tegen het einde van de jaren zeventig een voorlopig hoogtepunt en spitste zich toe op de kwestie van lijststijnschuiving. De GVR hield vast aan de oude lijn. De raad was in meerderheid tegen dit instrument, omdat 'de gedachte gewekt wordt dat de kerkkeus van de kandidaten niet relevant is voor de plaatsing op de lijst'.⁵² Er zou zo een interkerkelijke lijst ontstaan in plaats van een 'homogeen-confessionele lijst', waardoor ten onrechte een 'geestelijke verbondenheid' zou worden gesuggereerd. Dit zou de 'profetische kracht' van het GPV uithollen.⁵³ De GVR adviseerde dan ook tot zelfstandige lijsten bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1978 en de Europese verkiezingen van 1979. In 1981, voor de raads- en Statenverkiezingen die een jaar later zouden worden gehouden, werd lijststijnschuiving nog eens afgewezen.

Binnen het Verbond bestond ook een stroming die wel voor samenwerking geporteerd was, omdat zo althans een deel van het eigen program verwezenlijkt kon worden. Zo was de CVR in meerderheid voorstander van lijststijnschuiving, onder bepaalde voorwaarden. Na de teleurstellend verlopen Kamerverkiezingen van 1981 kreeg deze richting de wind in de zeilen. In een verklaring die werd afgedrukt in het *Nederlands Dagblad*, riep een aantal prominente GPV'ers (onder wie oud-partijleider Verbrugh, de theoloog professor Jochem Douma en De Vries, hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad*) op om te komen tot een beleid 'dat meer op verhoging van invloed en op werving van medestanders is gericht'.⁵⁴ Met dit pleidooi voor lijststijnschuiving volgde een kentering. De algemene vergadering van september 1981 besloot met een minieme meerderheid dat lijststijnschuiving 'in die gevallen waarin zelfstandige deelneming aan verkiezingen niet de voorkeur verdient, aanvaardbaar is, mits met grote voorzichtigheid en met zorgvuldigheid in de uitvoering gehanteerd'.⁵⁵

Ondanks deze uitspraak bleef de verdeeldheid bestaan. De GVR besloot enkele jaren later dat het GPV bij de Europese verkiezingen van 1984 met een zelfstandige lijst uit moest komen. De algemene vergadering sprak zich echter uit vóór lijststijnschuiving. Hierop legden tien leden van de GVR hun bestuursfuncties neer, omdat zij vreesden voor de identiteit van het GPV. Enkel van hen poogden de tegenstanders van lijststijnschuiving te mobiliseren. Begin 1985 werd daartoe een bijeenkomst belegd, waar maar liefst zo'n vijftienhonderd mensen op af kwamen.

De tegenstanders verloren echter het pleit. De algemene vergadering van april 1985 sprak zich met overgrote meerderheid voor lijststijnschuiving uit, maar stelde daarbij wel een aantal gedetailleerde eisen waaraan moest worden voldaan. Uitgangspunt bleef de zelfstandige GPV-lijst. Wanneer er dan toch samengewerkt

werd, dan was handhaving van de eigen identiteit *conditio sine qua non*. Om de schijn van een ‘demonstratie van geloofseenheid’ te vermijden, mocht de samenwerking onder geen beding op een principiële grondslagformule rusten. Ook moest worden voorkomen dat de indruk werd gewekt dat er politieke eenheid mogelijk was tegen de achtergrond van kerkelijke verdeeldheid.⁵⁶

De RPF en de SGP hadden niet al te veel moeite met deze criteria.⁵⁷ Wel leidde de starre, niet zelden ‘exclusieve’ houding van het GPV bij hen tot wrevel. Dit gold met name het accent dat het Verbond legde op de bijzondere positie van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), en de specifiek-kerkelijke inslag van het GPV die dit met zich meebracht. Voor de RPF vormde die irritatie overigens geen belemmering om naar toenadering te blijven streven, wat het GPV juist weer stoorde: het Verbond zag hierin een drijven naar eenheid.⁵⁸

Langzaam maar zeker verdween veel van het oud zeer dat bij het GPV bestond ten aanzien van de RPF en accepteerde het Verbond het bestaan van de electorale concurrent. Daarbij speelde mee dat het GPV in 1989 mede dankzij reststemmen van de RPF een tweede Kamerzetel had verworven. Begin 1992 zei GPV-voorzitter Hans Blokland te hechten ‘aan een goede samenwerking met de RPF [...] Ons appèl voor christelijke politiek beoogt niet om kiezers bij de RPF weg te lokken’.⁵⁹ Beide partijen moesten zich op het CDA richten – niet als elkaars concurrenten, maar elkaar versterkend.

Terwijl het GPV zich als samenwerkingspartner soepeler ging opstellen, begon de SGP bezwaren te maken. Aanleiding was de vrouwelijke kandidaat die het RPF-bestuur voor het eerst op een (weliswaar onverkiesbare) plaats wilde stellen op de gemeenschappelijke kandidatenlijst van de drie orthodox-christelijke partijen bij de Europese verkiezingen van juni 1994. Alleen omdat de RPF-kandidate zich terugtrok, nam het drietal toch gezamenlijk aan de verkiezingen deel. Het hoofdbestuur van de SGP sprak vervolgens in 1994 uit dat een vrouw op een gemeenschappelijke lijst bij alle soorten verkiezingen voor de staatkundig-gereformeerden principieel onaanvaardbaar bleef. De deur ging echter niet helemaal op slot: als alleen via een gemeenschappelijke lijst een zetel zou kunnen worden gehaald, of wanneer zo’n lijst de mogelijkheid zou openen om de collegesamenstelling positief te beïnvloeden, dan waren onderhandelingen mogelijk – maar niet over verkiesbare plaatsen voor vrouwen.⁶⁰

Bij het GPV en de RPF viel de afwijzing van de SGP van vrouwelijke kandidaten op een gemeenschappelijke lijst niet in goede aarde. De Federatieraad liet de aangesloten kiesverenigingen weten dat zij nooit aan de SGP mochten beloven dat ze geen vrouwelijke kandidaten op (onverkiesbare plaatsen op) een gemeenschappelijke lijst zouden zetten.⁶¹ De algemene ledenvergadering van het GPV scherpte in april 1996 de regel aan dat de samenwerkende partijen zelf verantwoordelijk waren voor het stellen van de eigen kandidaten om ‘de criteria (meer) te doen aansluiten op de actieve bevordering van het deelnemen van vrouwen aan politieke activiteiten’. Overigens werden tegelijkertijd de mogelijkheden tot politieke samenwerking verruimd: voortaan mochten GPV-kiesverenigingen ook tot lijst-

ineenschuiving overgaan wanneer zij zelfstandig één of meer zetels zouden kunnen halen, mits zij konden aangeven dat de doelstelling van ‘doorwerking van christelijke politiek’ met deze vorm van samenwerking het beste werd gediend.⁶²

De SGP kon weinig begrip opbrengen voor de opstelling van het GPV en de RPF. Partijleider Bas van der Vlies stelde dat niet zijn eigen partij anders was gaan denken over de vrouwenkwestie, maar dat de beide anderen op dit gebied minder accepteerden van de staatkundig-gereformeerden.⁶³ Partijsecretaris Dick Nieuwenhuis verwachtte dat er electorale samenwerkingsverbanden zouden worden verbroken – waarmee hij geen ongelijk had.⁶⁴

Sub- en supranationale vormen van electorale samenwerking

Partijen gaan niet zo snel vergaande samenwerkingsverbanden aan bij de Tweede Kamerverkiezingen. In de fusieprocessen van zowel het CDA als GroenLinks was landelijke electorale krachtenbundeling het sluitstuk – het laatste station voor de organisatorische samensmelting van de betrokken partijen.⁶⁵ Aan deze terughoudendheid ligt vooral de vrees ten grondslag dat de eigen identiteit telooft. De relatief lage kiesdrempel voor de Tweede Kamer bevordert bovendien de neiging tot samengaan niet, anders dan om het verwerven van restzetels. Bij de raads-, Staten- en Europese verkiezingen ligt dit anders. Enerzijds is bij deze verkiezingen de kiesdrempel hoger dan bij de Kamerverkiezingen, anderzijds is de angst voor het vervagen van het partijprofiel geringer. Evenals bij ARP, KVP en CHU en bij PSP, CPN en PPR het geval was, werkten RPF, GPV en SGP in de jaren tachtig en negentig in toenemende mate samen bij deze niet-nationale verkiezingen.

Gemeenteraadsverkiezingen

Pas in 1989 werd lijstverbinding bij de gemeenteraadsverkiezingen in de Kieswet geregeld. Voordien was de enige vorm van samenwerking bij deze verkiezingen het meer ingrijpende instrument van de lijstineenschuiving. De SGP en het GPV maakten hiervan in de eerste helft van de jaren zeventig spaarzaam gebruik. In 1970 was het GPV driemaal bij een lijstineenschuiving betrokken.⁶⁶ Vier jaar later werkten SGP en GPV zowel met elkaar als (nog) met de ARP en CHU samen. Het GPV participeerde toen tienmaal in een lijstineenschuiving.⁶⁷

De mate waarin SGP, GPV en RPF betrokken waren bij samenwerkingsverbanden in de verkiezingsjaren 1978-1998, is zichtbaar in tabel 1 en 2. Omdat de opgaven van de verschillende partijbureaus soms wat uiteenlopen, zijn niet alle vermelde percentages geheel correct.⁶⁸ De afwijkingen zijn echter naar alle waarschijnlijkheid gering en doen geen afbreuk aan de tendens die in tabel 1 zichtbaar wordt: de afname bij alle drie partijen van zelfstandige deelname, en dus de toename van de lijstineenschuivingen. Opvallend is dat de mogelijkheid in 1990 om voor het eerst de lijsten te verbinden geenszins tot een trendbreuk heeft geleid.

Tabel 1. Aandeel zelfstandige lijsten van SGP, GPV en RPF in het totale aantal gemeenten waarin zij deelnemen (in %), 1978-1998

	SGP	GPV	RPF
1978	68	77	39
1982	59	50	34
1986	57	53	36
1990	50	47	22
1994	47	28	25
1998	50	21	24

Tabel 2. Lijstineenschuivingen bij gemeenteraadsverkiezingen (in %), 1978-1998

	SGP/GPV	SGP/RPF	GPV/RPF	SGP/GPV/RPF	Aantal lijstineenschuivingen
1978	33	47	7	13	70
1982	7	31	28	35	123
1986	7	34	24	35	109
1990	7	26	28	38	125
1994	6	25	35	35	148
1998	2	16	46	35	135

Dat de RPF van begin af aan op krachtenbundeling gericht was, blijkt overduidelijk uit tabel 1. De partij deed – afgezien van 1998 – altijd minder vaak dan het GPV en de SGP zelfstandig mee. Vanaf 1978 werkte zij in bijna twee derde à driekwart van de gemeenten waarin zij aan de verkiezingen deelnam samen met (een van) beide andere partijen – vaak was zij de spil van de electorale allianties. Niet verrassend was de partner van de RPF aanvankelijk vooral de SGP; het GPV trok later echter geheel bij (zie tabel 2). Het Verbond, dat in 1978 nog in ongeveer driekwart van de gevallen geheel autonoom deelnam aan de raadsverkiezingen, liet aan het begin van de jaren tachtig zijn reserves varen en werkte uiteindelijk in 1998 in tachtig procent van de gevallen samen. Het GPV loste in dat jaar zelfs de RPF af als de partij met het laagste percentage zelfstandige lijsten, hetgeen mede zijn oorzaak zal vinden in de versoepeling in 1996 van de criteria van het Verbond voor lokale samenwerkingslijsten. Dat in 1998 het aandeel GPV/RPF-lijsten fors steeg, kan niet los worden gezien van het op gang gekomen toenaderingsproces op landelijk niveau tussen het Verbond en de Federatie.

Het feit dat de SGP in 1993 expliciet had vastgelegd dat vrouwen geen politieke functies mochten uitoefenen (zoals hierboven reeds vermeld), had tot gevolg dat in een aantal plaatsen de samenwerking met GPV en RPF werd verbroken. Toch

daalde het aandeel van de zelfstandige SGP-lijsten in het totaal aantal gemeenten waar de staatkundig-gereformeerden deelnamen in 1994 nog licht (zie tabel 1). In 1998 nam de SGP voor het eerst sinds 1978 weer vaker zelfstandig aan de raadsverkiezingen deel. De divergerende opvattingen van het GPV en de RPF enerzijds en de SGP anderzijds over het kandideren van vrouwen op gemeenschappelijke lijsten vanaf 1994 zullen hierop van invloed zijn geweest.

Provinciale Statenverkiezingen

In de jaren zeventig was er van samenwerking bij de Provinciale Statenverkiezingen nog weinig sprake. SGP en GPV deden in 1970 beide op eigen kracht mee. Vier jaar later ging de SGP enkele samenwerkingsverbanden aan. In de – voor haar electoraal kansloze – provincies Friesland, Noord-Holland en Noord-Brabant werden op de kandidatenlijst plaatsen ingeruimd voor vertegenwoordigers van het Nationaal Evangelisch Verband (NEV), een voormalige steunorganisatie van het GPV.⁶⁹ In Zeeland hadden SGP en GPV hun lijsten verbonden. In 1978 trokken de partijen – inclusief de nieuwkomer RPF – gescheiden op. Alleen in Friesland schoven de SGP en RPF hun lijsten ineen. Het GPV wilde weinig van samenwerking weten; de GVR had geadviseerd om met een zelfstandige lijst uit te komen. Wel werden in enkele gevallen de lijsten van GPV en SGP met elkaar verbonden.

De Statenverkiezingen in de periode 1982-1999 lieten een geheel ander beeld zien. Zowel de lichtere, ‘horizontale’ (lijstverbinding) als de zwaardere, ‘verticale’ vorm van samenwerking (lijstineenschuiving) werd een geaccepteerd instrument – zelfs voor het GPV. Het beeld dat tabel 3 biedt, vertoont veel overeenkomsten met het bij de gemeenteraden geconstateerde patroon, met name wat betreft de spilpositie die de RPF in de samenwerking inneemt. Electorale allianties – licht of zwaar – tussen GPV en SGP hebben zich afgezien van één lijstverbinding niet voorgedaan. De coöperatieve houding van de RPF komt ook tot uitdrukking in het feit dat zij in de jaren tachtig en negentig hooguit in één provincie met een *geheel* zelfstandige lijst uitkwam. In 1999 had naast de RPF ook het GPV geen enkele geheel zelfstandige lijst meer.⁷⁰ Verder vertonen de Statenverkiezingen eveneens een duidelijke groei van lijstineenschuivingen van GPV en RPF.

Eerste Kamerverkiezingen

Bij de verkiezingen van de Eerste Kamer door de leden van de Provinciale Staten werkten SGP, GPV en RPF ook met elkaar samen (een vorm van nationale samenwerking die op provinciaal niveau wordt uitgevoerd). In 1977 stelde het GPV voor het eerst aan de SGP voor om te komen tot een stembusafpraak.⁷¹ Dit leidde tot de verkiezing van de eerste senator van het Verbond. In 1983 kreeg ook de RPF een vertegenwoordiger in de Eerste Kamer, dankzij een lijstverbinding met SGP, GPV en CDA. In 1987 mislukten de besprekingen met de christendemocraten; de reformatorische drie verbonden wel hun lijsten. Bij de Eerste Kamerverkiezingen

Tabel 3. Aantal samenwerkingsverbanden bij de Provinciale Statenverkiezingen, 1982-1999

	SGP/RPF	GPV/RPF	SGP/GPV	SGP/GPV/RPF
1982	1/3	1/3	–	4/1
1987	0/3	0/4	1/0	6/3
1991	0/4	1/4	–	6/2
1995	0/2	1/5	–	7/1
1999	0/2	1/6	–	6/2

Toelichting: de gecursiveerde cijfers geven het aantal lijstverbindingen, de vetgedrukte het aantal lijstineenschuivingen weer. Bedacht moet worden dat beide varianten zich ook tegelijk kunnen voordoen: in de gecursiveerde aantallen die onder SGP/GPV/RPF staan vermeld, zijn zowel 'pure' lijstverbindingen van het drietal opgenomen als een lijstverbinding van de ene partij (bijvoorbeeld GPV) met een ineengeschoven lijst van de twee andere (in dit voorbeeld SGP en RPF). Er is hier dus sprake van enige overlap.

van 1991 werd in onderling overleg besloten dat een Statenlid van het GPV op RPF-kandidaat Schuurman zou stemmen, omdat het Verbond hier en daar zetelwinst in de Staten aan reststemmen van de RPF te danken had. Zo behield de RPF haar ene zetel in de Eerste Kamer. Bij de senaatsverkiezingen van 1995 werd door de protestantse drie naar een optimale samenwerking gezocht die vooral gericht was op het verkrijgen van een tweede zetel voor de RPF, hetgeen echter niet lukte. In 1999 kwamen GPV en RPF voor het eerst met een gemeenschappelijke kandidatenlijst uit. De SGP was bij dit proces afgehaakt, maar wilde wel een lijstverbinding met de nieuwe combinatielijst en het CDA aangaan. Mede hierdoor steeg het aantal GPV/RPF-zetels in de senaat van twee naar vier.

Europese verkiezingen

Als gevolg van de weerstand bij het GPV kwam er bij de Europese verkiezingen in 1979 geen gezamenlijke lijst van de grond.⁷² De RPF had al vroeg de beide andere partijen tot samenwerking uitgenodigd. Het Verbond was hevig verdeeld. De tweede algemene vergadering die aan deze kwestie was gewijd, besloot met krappe meerderheid niet op het voorstel in te gaan en zelfstandig deel te nemen. De SGP vond dit besluit onbegrijpelijk en kwam met een eigen lijst uit. De RPF zag af van deelname. Zij achtte de gang van zaken een 'blamage', omdat zo de 'stem van de reformatie' niet in Straatsburg zou doorklinken – hetgeen inderdaad niet gebeurde.⁷³

Evenals bij de raads- en Statenverkiezingen veranderde ook hier in de jaren tachtig het beeld. Met de toegenomen lokale en provinciale samenwerking bleek

in 1984 voor het eerst een Europese alliantie haalbaar. Het GPV aarzelde aanvankelijk. De GVR wilde, zoals reeds vermeld, (in meerderheid) met een eigen lijst uitkomen, maar de algemene vergadering wenste lijststijnschuiving. De samenwerking mocht echter geen inbreuk maken op de grondslag en identiteit van de partners, die dan ook zoveel mogelijk zelfstandig in de stembusstrijd optraden – tot verdriet van de RPF, die graag een gezamenlijke campagne had gezien.⁷⁴ Overeengekomen werd dat elke partij met een eigen program de verkiezingen in zou gaan. De hoofdlijnen daarvan werden neergelegd in een gezamenlijk manifest. De gemeenschappelijke (ineengeschoven) lijst werd aangevoerd door de SGP'er Leen van der Waal. Hij werd in 1984 en in 1989, toen het samenwerkingsverband moeiteloos werd herhaald, verkozen.

Bij de Europese verkiezingen van 1994 dreigde de vlotte samenwerking spaak te lopen, juist op het moment dat er – als gevolg van de uitbreiding van het Nederlandse contingent europarlementariërs – een tweede zetel voor de reformatorische drie in het verschieft lag. Zoals al vermeld kwamen RPF en SGP met elkaar in botsing over de kandidatuur van een vrouw op een onverkiesbare plaats. Omdat de RPF-kandidate zich terugtrok, kon samenwerking toch doorgang vinden. Het manifest dat de partijen gezamenlijk opstelden, had voor de gekozen kandidaten 'de status van gemeenschappelijk politiek programma'.⁷⁵ In 1989 was in het manifest nog vermeld dat de kandidaten stonden voor het verkiezingsprogramma van hun eigen partij.⁷⁶ In 1994 deed ook de gezamenlijke campagne haar intrede.

Voor de Europese verkiezingen in 1999 had zowel het GPV als de RPF een vrouw op hun advieskandidatenlijst gezet. Dit keer legde de SGP zich daarbij neer, zij het 'met pijn en moeite'.⁷⁷ Zou een van deze vrouwelijke kandidaten verkozen worden, dan zouden de staatkundig-gereformeerden zich uit de samenwerking terugtrekken. Verder wilde de RPF – die inmiddels de grootste partij was geworden – de lijsttrekker leveren. Uiteindelijk kwamen de drie partijen tot de overeenstemming dat het GPV de lijsttrekkerspositie kreeg toegewezen (vanwege de ervaring van europarlementariër Hans Blokland, die Van der Waal tussentijds als eerste man was opgevolgd), de RPF de tweede en de vierde plaats, met daar tussenin de eerste kandidaat van de SGP. Bij deze Europese verkiezingen was er voor het eerst een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma van de drie protestantse partijen. De combinatie behaalde drie zetels.

Samenwerking bij Tweede Kamerverkiezingen

De samenwerking tussen de reformatorische drie bij de Tweede Kamerverkiezingen kwam maar moeizaam op gang.⁷⁸ De reden hiervoor was het feit dat het GPV de verkiezingsdeelname van de RPF als regelrechte concurrentie beschouwde. De laatste richtte zich immers ook op de niet-vrijgemaakt-gereformeerde kiezers die eerder op het GPV stemden. Van een lijstverbinding met de RPF bij de Kamerverkiezingen van 1977 wilde het GPV dan ook niets weten. Alleen omdat de SGP zich

in feite al had gecommiteerd aan de RPF, ging het Verbond overstag. Zijn vrees werd echter bewaarheid: het GPV verloor een zetel, terwijl de RPF de kiesdeler niet haalde. Hierdoor gingen de stemmen van deze partij in hun geheel voor de lijstcombinatie verloren.

Het GPV schreef het verlies grotendeels op conto van de RPF. Bij de Kamerverkiezingen van 1981 wilde het Verbond dan ook niet met de Federatie samenwerken, maar wel met de SGP. Deze laatste voelde er niets voor om de RPF te laten vallen. Het GPV hield nu voet bij stuk: men wilde zo onderstrepen dat een stem op de niet in de Kamer vertegenwoordigde RPF in feite een verloren stem was. Hierop gingen de SGP en de RPF samen in zee en verbonden zij hun lijsten. Mede dankzij die lijstverbinding behaalde de RPF twee zetels. Het GPV kon nu niet meer om de RPF heen en deed bij de Kamerverkiezingen van 1982 mee aan de reformatorische lijstverbinding. Sindsdien bleef tot en met 1998 de lijstverbinding tussen de protestantse drie bestaan, wat nogal eens een restzetel voor één van de drie opleverde.

Niet-electorale vormen van nationale samenwerking

Naast deze electorale samenwerking waren er nog andere vormen van politiek-reformatorische krachtenbundeling. In de eerste plaats in het parlement. In de Eerste Kamer bestond er een 'geregelde samenwerking' tussen SGP, GPV en RPF.⁷⁹ Hun fracties voerden wekelijks overleg en wezen regelmatig een gezamenlijke woordvoerder aan. Deze samenwerking, die geen officiële status had, zou in het begin van de jaren tachtig zijn ontstaan.⁸⁰ Ook in de Tweede Kamer was sprake van 'meer dan incidentele samenwerking' tussen de drie fracties. Beleidsinhoudelijk werden met een zekere regelmaat de standpunten op elkaar afgestemd.⁸¹ Ook werd de deelname in parlementaire delegaties en het werk in de Kamercommissies verdeeld. Een gezamenlijk woordvoederschap kwam niet op structurele basis voor zoals in de senaat, maar zo nu en dan, op praktische gronden. Pas na de Kamerverkiezingen van 1998 besloten de fracties van het GPV en de RPF tot het instellen van een 'eerste woordvoederschap'.⁸²

Buiten het parlement werden op landelijk niveau de contacten tussen de partijorganisaties van SGP, GPV en RPF geïntensiveerd. Vanaf het einde van de jaren tachtig troffen de partijvoorzitters en -secretarissen elkaar met de nodige regelmaat. Met name tijdens verkiezingscampagnes vond overleg plaats.⁸³ Daarnaast werkten ook neveninstellingen als de jongerenorganisaties en wetenschappelijke bureaus regelmatig samen.

In de Tweede Kamer bracht het beleid van de in 1994 aangetreden paarse coalitie bestaande uit PVDA, VVD en D66 – het eerste kabinet sinds 1918 zonder confessionelen – de vier christelijke partijen tot samenwerking. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 spraken de fractieleiders van de reformatorische drie en het CDA met elkaar af zoveel mogelijk gezamenlijk op te treden tegen het tweede paarse

kabinet. Het ging daarbij vooral om zaken op het terrein van onderwijs en met betrekking tot identiteitsgebonden instellingen.⁸⁴

Slot

De totstandkoming van zowel het CDA als GroenLinks heeft zich voorgedaan in een periode waarin de maatschappelijke context waarin de gefuseerde partijen opereerden ingrijpend veranderde. Voor ARP, KVP en CHU was dat vooral de ontzuiling, voor CPN, PSP en PPR (de EVP speelde bij de fusie niet zo'n grote rol) met name de opkomst van de nieuwe middenklasse met sterk 'postmaterieële' opvattingen. Structurele electorale achteruitgang, aanhoudend ledenverlies, afkalvende machtsposities en ideologische crises vergrootten de bereidheid tot samenwerking. Wanneer de coöperatie eenmaal op gang kwam, kreeg deze – mede onder invloed van de 'vijandige' omgeving waarin deze partijen verkeerden – een eigen dynamiek. Hun zelfstandig voortbestaan werd door allerlei varianten van (doorwaans vooral electorale) samenwerking gaandeweg steeds minder realistisch. Uiteindelijk werd ook de laatste hobbel – die van een gezamenlijke kandidatenlijst bij de Tweede Kamerverkiezingen – genomen. Het samengaan in een nieuwe partijformatie was daarna niet meer dan een kwestie van tijd.⁸⁵

Wanneer SGP, GPV en RPF tegen dit fusiemodel worden geplaatst, valt meteen een groot verschil op. De positie van de reformatorische drie op de kiezersmarkt was bepaald stabiel (hoewel het een veeg teken was dat van de electorale ineentstorting van het CDA in de jaren negentig nauwelijks werd geprofiteerd), en ook hun ledental bleef op peil (zie tabel 1 en 5 in bijlage 1). Daarmee ontbrak de motor die veelal een fusieproces op gang brengt. Daarnaast springen echter ook de overeenkomsten in het oog. In de eerste plaats bevonden de reformatorische partijen zich – ondanks de nodige verschillen – in hetzelfde ideologische domein. Op enkele principiële punten waren zij ontegenzeggelijk naar elkaar toegegroeid – zij het dat vooral de RPF en het GPV in dit convergentieproces betrokken waren. Tussen deze twee partijen vormden met name de verschillende opvattingen over het ledenbeleid nog een belemmering voor een volledige fusie. De grote tegenstellingen die tussen dit tweetal en de SGP bleven bestaan, betroffen vooral de staatkundig-gereformeerde opvattingen ten aanzien van de politieke participatie van de vrouw en de geestelijke vrijheid.

Een tweede overeenkomst met het fusieproces van CDA en GroenLinks vormde de toenemende samenwerking tussen SGP, GPV en RPF, niet alleen wat betreft het gezamenlijk optrekken bij verkiezingen op de verschillende bestuurlijke niveaus, maar ook tussen de partijorganisaties, de neveninstellingen en de parlementaire fracties. In de jaren negentig wisten het GPV en de RPF elkaar bij de verkiezingen steeds beter te vinden en raakte de SGP als gevolg van haar opvattingen over de rol van de vrouw in de politiek vaker buiten beeld.

De derde analogie heeft betrekking op de veranderende maatschappelijke context. De toenemende secularisering, deconfessionalisering en individualisering van de samenleving trof de reformatorische partijen in het hart van hun identiteit. Binnen de SGP, het GPV en de RPF nam het gevoel van maatschappelijke en politieke marginalisering sterk toe. Het staatkundig-gereformeerde Tweede Kamerlid Koos van den Berg beschouwde de aanvaarding van de Algemene wet gelijke behandeling in 1993 als een ‘signaal van de eindtijd’ – en toen moest de paarse coalitie nog komen.⁸⁶ In de periode 1994-2002 zou de regeringscoalitie van PVDA, VVD en D66 op het gebied van de zondagsrust, abortus, euthanasie en het homohuwelijk met wetgeving komen die regelrecht inging tegen de opvattingen van SGP, RPF en GPV.

Aan het einde van de jaren negentig van de vorige eeuw lag een fusie van de reformatorische drie niet voor de hand. De verschillen tussen de SGP aan de ene kant en het GPV en de RPF aan de andere kant waren daarvoor te groot. Beide laatste partijen waren elkaar al behoorlijk genaderd en zouden in januari 2000 een unie vormen. Het grote obstakel voor een fusie tussen het Verbond en de Federatie betrof het ledenbeleid. Binnen het GPV leefden nog altijd bezwaren tegen een lidmaatschap van met name evangelischen, die de belijdenis niet of maar ten dele onderschreven. Door de eigen dynamiek die de samenwerking in de unie met zich meebracht, zou deze barrière echter al snel een gepasseerd station blijken te zijn.